

УДК 82 (477) (092)

Володимир Кравець

ГЕНДЕРНА ТА ШЛЮБНО-СІМЕЙНА ТЕМАТИКА У ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Стаття присвячена аналізу творів великого Кобзаря, що розкривають проблеми гендеру в коханні, шлюбно-сімейних стосунках, питання жіночого виховання, підготовки жінки-матері, її важкої долі в період царату, ставлення до виховання дітей в сім'ї.

Ключові слова: гендер, кохання, жінка, жіноча освіта, матір, сім'я, сімейне виховання, шлюб.

Шукаючи шляхи майбутнього становлення Батьківщини як духовної спільноти, Т. Шевченко звертався не тільки до маскулітних коренів козацької державності, а й до фемінних родових традицій, постулово усвідомлюючи необхідність гармонійного поєднання “козацької” і “селянської” України. Зображаючи чоловічий світ, поет підносить минулу козацьку славу. Але водночас відчуває “синівську” провину за сучасні йому поневіряння і випробовування “матері-України”. Поряд із заглибленням у маскулітно-козацьку тематику, Т. Шевченко не оминає увагою і фемінітний, селянський світ України. Звертаючись до селянської теми у прозі, малярстві й у поезії митець створив низку жіночих образів, які, аналізовані системно та з урахуванням хронології появи, мають важливе значення для розуміння гендерної ідентичності митця, особливостей та еволюції його гендерного світогляду.

У своїх ідеальних інтенціях Т. Шевченко, на думку Н. Зборовської, звертається до природної жіночності, що символізує чисту ідеальну чутливість, не зіпсовану цивілізацією. Уся його поезія ґрунтується на ній. Тому поет співає, плаче, ридає, репрезентуючи різні афективні стани фемінітної душі. Поет також звертається до дівчат, посилає їм свої твори, надіється, що вони єдині його “зрозуміють” (“Марина”, “Катерина”), тобто відчують серцем. Уся його поезія прагне вберегти таку природну чуттєвість перед загрозою цивілізаційного “гвалту” [6, с. 54].

Звеличуючи жіночність, Т. Шевченко творить образ Богоматері, матріархалізує християнство. Усі Шевченкові покритки йдуть шляхом піднесення до цього образу – образу Богоматері. А національний ідеал виражається в єдності духовно сильної матері й праведного сина. “Тобто у Шевченка виявляє себе романтична аристократична символізація, що відсилає до сина Національного, який творить себе для України як батьківське Велике Слово. Така символізація передбачає наближення образу поета до Христа” [4, с. 65]. Т. Шевченко розхитує дуалізм традиційного класичного мислення, що виходить з християнської доктрини, а саме, коли за чоловіком мислиться духовна сутність, а за жінкою – гріховна, тілесна. Т. Шевченко переводить християнський міф в жіночу перспективу “тіла” і чуття. Це обумовлює вагомішу постать Богоматері, ніж Богочоловіка [7, с. 55].

Ідейна позиція ліричного героя Т. Шевченка виявляється у співчутті до жінки-нації-України, що потерпає від наруги й потребує чоловічого захисту. Отже, глобально у Шевченка роль чоловіка (батька) наділена владою на соціальному й націєтворчому рівнях, у той час як роль жінки (матері, дівчини) – роль жертви. Така гендерна позиція Т. Шевченка – типова для патріархальної картини світу – і зумовлює в поезіях митця розмежування гендерних ролей: пріоритет жінки в родинній сфері за умови умовності присутності або цілковитої відсутності батька й абсолютне домінування чоловіка у сфері соціальної (у громадянсько-політичних поезіях типу “Кавказ”, “Послання...” і ліричний герой, і адресати

його гнівних інвектив – чоловіки). Отже, можна говорити про чітке розмежування “сфери впливу”: у родині головує жінка, у державі – чоловік. Іншими словами, у художньому світі Т. Шевченка жінка, як і нація (Україна), є материнськими (часом сакральними) суб’єктами, які потребують захисту чоловічого суб’єкта (Української держави), який має подолати ворожий, загарбницький чоловічий суб’єкт (імперську державу).

Зазіхання останньої на беззахисний материнський український суб’єкт метафорично втілено в мотивах інцесту. Згідно з патріархальною ідеологією, відповідальність за катастрофу українського світу у творчості Т. Шевченка, зумовлену руйнацією родини як стрижня духовного і соціального життя, покладено не тільки на чоловіків, не спрможних утворити сильну державу, а й на жінок, які, якщо згадати слушне спостереження О. Забужко щодо специфіки колоніальної культури [5], потерпають від подвійного тиску – імперського та патріархального. Звідси концептуальний для Т. Шевченка образ жінки (України) – жертви, яка винна без вини. Такими зображені ледь не всі поетові героїні, починаючи від дівчини-причинної (“Чи винна ж голубка, що голуба любить? / Чи винен той голуб, що сокіл убив?”), Катерини (однойменна поема) до Лукії (“Відьма”), Княжни (однойменна поема). Оспівування безневинної жінки-жертви в поезії Т. Шевченка можна інтерпретувати як спокуту чоловічої колоніальної слабкості.

Тарас Шевченко створив яскраві, неповторні жіночі образи. Вони й досі хвилюють читача, примушують замислитися, вчать, перш за все, бути Людиною. Справжня Людина ніколи не примусить страждати, не бажатиме зла іншому. І, звичайно, кожним рядком своєї поезії Т. Шевченко закликає: “Люди! Бережіть жінок! Даруйте їм любов і щастя! Адже вони цього варті...”. Коло сюжетів, у які Т. Шевченко вводить жіночі образи, типологічно досить обмежене. На наш погляд, у творчості поета можна умовно виділити ряд сюжетно-тематичних схем, у яких фігурують жіночі образи: 1) тема зведення селянської дівчини (“Причинна”, “Катерина”, “Наймичка”, “Утоплена”); 2) нещастя дівчини-сироти (“Думка”, “Марина”, “Якби мені черевики”, “Утоплена”); 3) гармонійна краса жінки-матері (“Слепая”, “Сова”, “Відьма”, “Княгиня”); 4) образ Божої Матері як втілення вищої справедливості (“Марія”, “Неофіти”). Окрему увагу автор приділяє постатям героїнь, зраджених, зведених у результаті несправедливості, розчакнутості світу, у тому числі й фемінно-маскулінної. “Покритництво”, – стверджує Ю. Барабаш, – постає в Шевченка у трьох аспектах: у соціальному – як одне з потворних породжень колоніального кріпосництва, знак його – і ширше, кріпосницької імперії в цілому – аморальності, духовного каліцтва; в аспекті екзистенційному – як свідчення глобальної недосконалості світобудови й людської природи, невлаштованості “існування в світі”; нарешті, у третьому аспекті, психологічному, ба психоаналітичному, тісно пов’язаному з двома попередніми, “покритництво” це скрайня форма “антилюбви-перверсії”, вияв темних процесів у людському несвідомому, через що мотив покритки часто-густо переплітається з мотивами згвалтування, інцесту” (“Сліпа”, “Відьма”) [1, с. 80].

Перші героїні Т. Г. Шевченка – нещасні, сплюндровані жінки: Катерина, Оксана, Марина, Ганна. Згадаймо “Причинну”, “Тополю”, “Лілею” – це все жінки без щастя і долі. Правда, серед них пізніше з’явиться і бунтарка, яка підпалить панський маєток і помститься за свою ганьбу. Але таких було мало. Більшість дівчат Шевченкового часу ставали жертвами поміщицької розпусти, часто накладали на себе руки. Назви його творів: “Відьма”, “Сова”, “Сліпа”, “Мар’яна-черниця” – не випадкові: саме наймичками, відьмами, совами, сліпими, черницями були жінки в тодішньому суспільстві. Кожна жінка-жертва для поета рідна: “моя се мати і сестра, моя се відьма, щоб ви знали...”. До речі, архетип

ясновидиці у Тараса Шевченка займає прикметне місце. Це відьми, знахарки, віщунки, які володіють особливими дарами, вміннями і знаннями. Визначальним є те, що – на противагу патріархальній традиції – вони не критикуються, не засуджуються. Наприклад, Відьма з однойменної поеми – позитивна героїня, яка молиться Богу, навчає дівчат, лікує болящих, ділиться з убогими останніми крихтами. Шевченкові поеми кличуть до помсти тим, хто топтав жіночу честь, гідність і щастя.

Великий Кобзар писав і жартівливі поезії (на жаль, їх дуже мало) про веселу життерадісну українську жінку, наприклад, “Утоптала стежечку”. Шевченкові героїні вміють не тільки терпіти страждання, а й мститися своїм поневолювачам: Оксана, божеволіючи, підпалює палати свого кривдника; Марина вбиває ножем пана, який знівечив її молодість; відьма горить гнівом, ненавистю до розпусника-пана. Тарас Григорович бачив у жінці передусім духовну красу, обожнював материнство, уславлював вірність і щирість, але не прощав аморальності й жорстокості.

Історія зберегла імена жінок, які полонили серце Тараса. Не завжди почуття поета лишали слід у поезії. Але ж і сказати, що жінки і світлі почуття до них не відіграли значної ролі в житті й творчості Шевченка – це, значить, погрішити проти істини. Першим сильним почуттям Тараса було його дитяче кохання до Оксани Коваленко. Її особиста трагічна доля стала трагедією його серця. У віршах, присвячених Оксані, “Мені тринадцятий минало”, “Ми вкупочці росли”, “Не молилася за мене”, створених на засланні, доторкаємося до особисто пережитого Шевченком.

Кохання до вільної дівчини, чорнобрової Дуні Гусиківської, розбилося об пута кріпацтва. Будучи студентом Академії мистецтв у Петербурзі, Шевченко переживає захоплення Амалією Клоберг, дівчиною-натурницею, яку вивів під ім'ям Паші в повісті “Художник”. Закохане серце Варвари Репніної, дочки російського державного діяча, відчуло великий поетичний талант Шевченка. Княжна першою назвала його генієм, нехтуючи людськими забобонами, сміливо простягла руку через соціальну безодню між нею і поетом. Чи соціальна нерівність, чи відсутність справжнього почуття з боку Шевченка стали на шляху до поєднання його долі з долею В. Репніної? Ця таємниця назавжди схована в їхніх серцях. Але вже той факт, що Шевченко подарував їй свій автопортрет, присвятив поему російською мовою “Тризна”, є свідченням глибокої симпатії до цієї неординарної жінки. Згодом вона стала близьким другом, сестрою і сумлінням поета.

Земний світ для великого Кобзаря – це світ “широкий та веселий, ясний та глибокий”. І цей світ неможливий без кохання. Духовному ідеалові поета відповідає вірне, щире кохання. Уже в ранніх баладах Шевченко оспівав таке кохання, над яким невладна навіть смерть: “Єсть серце єдине, серденько дівоче, що плаче, сміється, і мре, й оживає, святим духом серед ночі понад ним витає” [11, т. 1, с. 95]. Все життя поет згадував своє перше кохання, Оксану Коваленко, “чужу чорноброву”, згадував щастя вже від того, “як побачить диво – твою красоту”. У найжорстокіших умовах царської солдатчини він писав: “Ми вкупочці колись росли, маленькими собі любились, а матері на нас дивились та говорили, що колись одружимо їх” [11, т. 2, с. 200].

Кохання у Шевченка – не палка пристрасть, воно цнотливе і ніжне. Не гарячі обійми, а саме невинний поцілунок на тлі такої самої осяяної сонцем і невинної природи. “Наче сонце засіяло”, – каже він про поцілунок дівчини у вірші “Мені тринадцятий минало”. Воно трепетне, невибагливе та щире. Його моральність має витoki в релігії. Але шевченківський ідеал кохання передбачає й інші риси: при зовнішній скромності і стриманості, це кохання – велике і справжнє, сповнене внутрішньої сили, воно передбачає однолюбство та вірність на все

життя, і цінується більше за останнє. Можна згадати балади його раннього періоду творчості. “Причинна” дівчина блукає в гаю, виглядаючи козаченька молодого, що торік покинув, і гине, залоскотана русалками, в ім’я кохання. А козак, що повернувся: “кличе її та цілує... Ні, вже не pomoже! “За що ж вони розлучили мене із тобою?” . Зареготавсь, розігнався – та в дуб головою!”. У поезії “Зацвіла в долині червона калина” поет говорить про рай у серці, зображаючи єднання закоханих: “Козак молоденький; цілує, вітає, і йдуть по долині і йдучи співають. Як діточок двоє, під тую калину прийшли, посадили і поцілувались” [11, т. 2, с. 189].

Кохання – щастя, доводить Шевченко, його відсутність – велике горе. Розбещеність, зрада – те, що перетворює кохання з “раю” на “пекло”. Зрада заслуговує жорстокого покарання: наприклад, героя поезії “Коло гаю в чистім полі” Івана отруюють дівчата за те, що “лицявся то з тією, то з другою любо”. Біль і туга звучать у рядках поезії “І широкою долину”, побудованої у формі спогадів розлученої долею пари. Не вітри шматують тополю – це образ дівчини, створеної для кохання, яку кривдить доля (“Не тополю високою...”). “Невесело на світі жить, коли нема кого любить”, – визнає героїня вірша “Ой, одна я, одна”. Отже, можна підбити підсумок: Шевченко високо цінував кохання, але справжнє, ідеалом якого були однолюбство, відданість, незрадливість і щирість, а також цнотлива невинність і чистота стосунків, що роблять його гідним оспівування. Саме таке кохання, як сонце, осяє людські життя.

Основою суспільної структури і злагоди для Т. Шевченка є сім’я, до якої він часто звертається у творчості, за якою тужив у реальному житті. У світлі гендерного аналізу це може бути потрактовано як гармонійне поєднання фемінного і маскулінного начал, чоловічого і жіночого у родині, “активно-козацького” і “пасивно-селянського” у єдиній нації. Поетове бачення злагодженої родини – це презентація засадничих передумов розвитку гармонійної нації, це увиразнення національної ідеї. За присутності у поезії ідентифікацій автора з різними гендерними ролями, звернення до чоловічих і жіночих образів, можна зробити висновок про множинність ідентичностей поета, що сходять до андрогенного образу творця, батька нації, заснованої на поєднанні фемінного і маскулінного, рівновазі кращих традицій “козацької” і “селянської” України, що опирається на гармонійну (гендерно-збалансовану) сім’ю.

Шевченко надавав виняткового значення сім’ї. Відомо з біографії поета, як пристрасно бажав він створити свою сім’ю, яку радість він відчував, зустрічаючи хорошу сім’ю. Відомо, з другого боку, й те, як обурювався він з людей, що дивились на сім’ю, як на примусовий атрибут, існування якого є лише умовною необхідністю, формою дотримання “пристойності” і тільки. Шевченко в кількох творах зупиняється на огидних явищах розладу в поміщицьких сім’ях. У повісті “Нещасний” чоловік і жінка протистоять один одному; батько майже не знає своїх дітей, віддавши їх на “підкування” мачухи. Він навіть не знає, що син його був хворий на віспу і з вини “батьків” осліп. Батько не виявляє ніякої протидії агресивним заходам своєї другої дружини до дівчинки і хлопчика, його дітей від першої дружини. У повісті “Варнак” зображено “сім’ю” графа, глава якої перебуває в Італії, а графиня, порядкуючи в маєтку, раз у раз налаштовує сина проти батька. Шевченко вигукує: “...який добрий моральний приклад міг бачити хлопчик у сімейному житті своїх батьків? Раніше він часто, бувало, запитував у своєї ніжної матері: чи скоро приїде татусь? На що мати йому відповідала, що його татусь негідник і що... вона його в дім не пустить” [11, т. 3, с. 143].

Тарас Шевченко – гнівний борець проти соціальної несправедливості, а жіночі понівечені долі – яскраві аргументи. Поет стверджує, що лише воля може подарувати жінці щастя. Як приклад – образ Оксани із поеми “Гайдамаки”. Вона пройшла через тяжкі випробування – вбивство батька, полон, – але все ж таки

отримала омріяне щастя. Оксана вийшла заміж за коханого чоловіка, гайдамаку Ярему, бо ці молоді люди – вільні, вони – господарі своєї долі. Для Т. Г. Шевченка жіноча доля була згустком болю, що запікся в його серці. Кріпацька неволя – це доля рідної матері, яку передчасно “у могилу нужда та праця положила” доля сестер Катрі, Ярини, Марії – голубок молодих, у яких “коси в наймах побіліють”, це трагічна доля його першої трепетної любові – Оксани Коваленко, доля всіх нещасних жінок, що “німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть”. Т. Г. Шевченко гнівно виступав проти жіночого безправ'я. Він ніби зібрав воедино у своєму зболеному серці страждання поневолених жінок усіх епох і схвильовано розповів про них цілому світові.

Жіноча доля для нього не тільки була соціальною, а й особистою трагедією. А доля жінки в кріпосницькому суспільстві була справді трагічною. Хто тільки над нею не знущався?! На панщині вона працювала однаково з чоловіками, вдома виконувала всю хатню роботу, народжувала, годувала і виховувала дітей. А скільки жінок ставали жертвами поміщицької розпусти, скільки наклало на себе руки! І тут на захист потоптаних жіночих прав встав гнівний Шевченко. Він зібрав воедино всі страждання закріпачених жінок всіх епох і голосно розказав про них цілому світові. Його жіночі образи – це насамперед невігойна, найболючіша рана кріпацтва. Згадаймо назви його творів про жінок: “Наймишка”, “Відьма”, “Сова”, “Сліпа”, “Мар’яна-черниця”. Ці назви не випадкові. Саме наймишками, відьмами, совами, сліпими, черницями були жінки в тодішньому суспільстві. Шевченкові поеми кликали до помсти над тими, хто топтав жіночу честь, гідність і щастя. А хіба тільки поеми? А балади: “Причинна”, “Тополя”, “Русалка”, “Утоплена”, “Лілея” та інші? У кожній з них своя, окрема історія нещасливого кохання, нещасливого з вини соціальних умов. Кожна з них – це прокляття тим, хто загубив жіночу долю, знівечив красу, спаллює гідність.

А лірика? В ній сотні жіночих образів. І в більшості з них йдеться про загублене кохання, страчене чи скалічене назавжди життя дівчини або молодиці. Образи Шевченкових дівчат та жінок не лише багатостраждальні, а й, як правило, високоморальні. І найбільша заслуга Шевченка в тому, що він підніс жінку-кріпачку, жінку-матір на найвищий п’єдестал чистоти, глибини і вірності почуттів, моральної краси і материнської величі. Мати з дитиною завжди для Шевченка були світлими образами уособленням краси, ніжності й благородства. Змальовуючи страждання матері-наймишки, поет захоплюється святими материнськими почуттями, її подвижницькою працею і відданістю дітям, чим започаткував культ жінки-матері. У пізніших поезіях цю ідею він висловив так: “У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим... І перед нею помолюся, мов перед образом святим...” [11, т. 2, с. 190]. Шевченко не мислив собі сім’ї без дітей. Жінка, яка виходить заміж, повинна готуватися стати матір’ю, бо бути матір’ю – щастя, бо жінка-мати – це велика суспільна справа. Для жінки – велике щастя народити і виховати дитину. “Такого полум’яного культу материнства, – писав М. Рильський, – такого апофеозу жіночого кохання і жіночої муки не знайти, мабуть, ні в одного з поетів світу. Нещасний в особистому житті, Шевченко найвищу і найчистішу красу світу бачив у жінці, в матері”. [9]. Шевченко віддає пошану і повагу жінці-матері, яка гідно виконує свої материнські обов’язки, оточуючи ласкою і піклуванням своїх дітей. Духом глибокої поваги до матері перейнято багато творів Т. Г. Шевченка.

Образ матері може бути як конкретним (мати, яка опікується господарством), так і узагальненим (мати-Україна, котра володіє родом, землею, Україною). Для того, щоб стати матір’ю, жінці недостатньо пройти через фізичний акт народження дитини. Не усвідомивши материнства, вона залишається дочкою, що переймається чоловіком, але не бере на себе соціальної відповідальності матері,

дружини. Як наприклад, Титарівна, яка позбавляє життя свого сина внаслідок спілкування з Микитою. Отже, часто дочка не переходить у соціальний статус матері, бо не одружується й відмовляється від дитини (“Катерина”), або ж убиває її (“Утоплена”). Утім, як і син у Т. Шевченка може і повинен стати батьком, так і дочка (у тому числі покритка) повинна стати матір’ю, пройшовши шлях духовного очищення любов’ю (“Наймичка”, “Марія”).

Любов матері – це найсвятіше почуття. Там, де поет говорить про матір, про самовіддану материнську любов, негмовну її печаль, – його слово набуває виняткової сили. Любов дітей до батьків, до матері оспівана Шевченком з гарячим почуттям. У поезії Т. Г. Шевченка образ матері та її найвідповідальнішого ставлення до дитини знайшов яскраве художнє втілення. Важко назвати іншого такого письменника, який присвятив би стільки місця в своїй творчості цій темі. І що особливо знаменне? Саме те, що материнське почуття у Шевченка показано як високо людяне, високо благородне почуття, властиве простим людям і шановане трудовим народом. Не в поміщицькому, не в аристократичному середовищі знаходить Шевченко образи жінок, які свято виконують свій материнський обов’язок, там їх майже неможливо знайти. Він ганьбить матерів, які зневажливо ставляться до своїх материнських обов’язків. Водночас він показує, що сім’я, в якій між подружжям немає злагоди, де батьки розбещені багатством, легким життям, не можуть дати дітям гідного виховання (повісті “Нещасний”, “Варнак”). Тарас Шевченко ганьбить матерів, які зневажливо ставляться до своїх материнських обов’язків. Найчастіше це аристократки, які дітей збувають на няньок, а самі поринають у світське життя (повість “Прогулянка із задоволенням і не без моралі”). В очах Кобзаря мати, яка не злочини свого материнського обов’язку, гідна всіякого засудження: вона злочиниця перед суспільством, вона викликає огиду, не тільки моральну, а й фізичну. Т. Шевченко з великим презирством говорить про тих матерів, які народжують дітей і святий обов’язок їх виховання доручають або найманим гувернанткам, або ж неграмотним сільським жінкам, він називає їх “амфібіями, бездушними автоматами”.

Тарас Шевченко розпочинає критику материнства, яке досі в його поезії служило безперечною сакральною цінністю. Фактично, він розмежує материнство біологічне і материнство культурно-виховне, і ця ідея стає на цей час важливою складовою його культурно-просвітницької ідеології. Він, зокрема, показує повне банкрутство інституції біологічної матері на прикладі світських красунь. Він критикує їх у “Музиканті”, “Княгині”, цілий трактат проти красунь подає в “Художнику”. Великосвітська жінка, пише він, – “дама з великого світу, а головне – красуня. Красуні стає ніяково, коли хто-небудь запитає в неї про здоров’я її дітей”. Такою, наприклад, постає в повісті “Музикант” Софія Самійлівна, котра віддає своїх дітей на виховання дружині свого управителя. “Тут серце матері схвалось під себелюбством світської красуні”, – резюмує оповідач. Подібна графиня в повісті “Варнак”: “розпещена колишніми успіхами на арені світського життя, вона любила справляти бенкети, де, розуміється, була першою між провінціалками; читала італійські та французькі новели й більше нічого не робила”. У “Прогулянці...” мати віддає доньку на виховання “брудній сільській бабі. А ніжна матуся шнурується собі та присмалює кучерики навіть над потилицею, і більше ні про що не дбає, констатує оповідач. Світська пані часто діє проти волі власної дитини, як, наприклад, у повісті “Княгиня”, де мати конче хоче видати власну доньку за князя й відкидає думку про зятя-хуторянина. Проста жінка-наймичка не втримується від коментарів щодо цього, згадуючи трагедію, якою обернулося таке заміжжя: “А все мати! Всьому причиною була вона, рідна мати! Забаглося їй, мовляв, свою дочку єдину бачити княгинею!” – каже вона.

Материнські почуття жінок з народу описує Тарас Шевченко в поемі “Сон”. Молода мати змушена жати пшеницю на панщині і, щоб не залишати дитя без нагляду, вона бере його с собою в поле; бідна вдова відшукує можливість віддати сина в школу, щоб він здобув кращу долю; обдурена дівчина підкидає своє дитя заможним людям, а сама йде до них наймичкою, щоб усе життя бути поблизу своєї дитини. Змальовуючи образ матері, її відданість дітям, силу її любові, Тарас Шевченко підводить до думки, що мати – це перша природна вихователька своєї дитини. Заслуговує на всебічну пошану та мати, яка любить своїх дітей людською любов’ю і по-людському піклується про них, про їх майбутнє. Образ такої матері благородний, він прекрасний і в етичному, і в естетичному розумінні.

Дуже гостро звучить проблема материнства в його поезіях про дівчат-покрилок. Суворим був народний закон щодо дівочої неслави. Молоді жінки з обрізаними косами, вічним соромом, із безталанними вже від народження дітьми... Тільки легенди, балади, перекази, пісні доносили нам правду про їхнє гірке материнство. А ще Шевченкова прониклива поезія. У поемі “Наймичка” митець простежує, як складається доля бідної дівчини, позбавленої права на щасливе материнство. Поет її не засуджує, його серце сповнене глибокого жалю до цієї скривдженої жінки. Він наголошує, що її дитина – то плід великого почуття. І не її вина, що своє щире, безоглядне кохання вона подарувала негідній людині. Задля своєрідної, можливо не досить свідомої, “реабілітації” останньої у суспільстві Т. Шевченко у своїх творах втілює її в образі Пречистої Діви Марії, за що і звинувачується клерикалами у відкритому святотатстві. Особливої критики поет зазнав за твір “Марія”, у якому Богородиця представлена селянською жінкою-покрилкою, що вважалось вкрай недопустимим, хоча якщо розібратись, то нічого богоухального у творі немає.

Проте, навіть у благопристойних сім’ях початкове сімейне виховання має обов’язково доповнюватись суспільним вихованням. “Я погано вірю у виховання найдоброчесніших матерів, тим більше, якщо в них єдине дитя”, – висловлює своє міркування Т. Г. Шевченко. Особливо турбували його у таких випадках зайва опіка, безмежна сліпа любов, що часто проростали егоїзмом, себелюбством, жорстокістю в юних душах. Діти ж, залишені на волю стихійного сімейного виховання, можуть бути надалі відкинуті суспільством. До того ж сімейне виховання не може замінити собою виховання суспільного. Щоб виростало покоління, підготовлене до дорослого життя, здатне розкрити закладений у ньому потенціал здібностей і талантів, сімейне виховання має далі доповнюватись суспільним. В повісті “Музикант” письменник порівнює двох сестер, які потрапили у різні умови виховання. Дві дівчинки-сестри, Ліза і Наталя (повість “Музикант”), вступили в життя з різними перспективами на майбутнє і стали різними.

Хвилював поета і стан жіночої освіти, коли більшість дівчат із селянських родин взагалі не вчилися, а дівчат-дворянок у привілейованих закладах вчили тільки світських манер, не розвивали їхній розум, духовність. Т. Г. Шевченко як гуманіст захищає рівність хлопців і дівчат у навчанні, стоїть за надання жінці повноцінної освіти. Позбавлення дівчат права здобувати освіту не витримує ніякої критики. Це, вважає Шевченко, само собою очевидне і не потребує особливих доказів. Тільки небагато хто цього не розуміє – чи внаслідок свого неуцтва, чи внаслідок своєї реакційності.

У повісті “Капітанша” є таке місце: “...приятель мій ...почав мені доводити, що грамотність, надто в жінках, особливо шкодить благополуччю людства...”. Він казав: “Я сподіваюся, і не без підстав, що я буду цілком щасливий з моєю дружиною, і саме тому, що вона неписьменна!”. Авторською, безсумнівно, є відповідь таким ретроградним поглядам: “Ти – можливо, але цього не можна

сказати про багатьох, і я перший не скажу про себе” [11, т. 3, с. 388]. Шевченко хоче бачити жінок освіченими, такими, які жадають знань, люблять книги, цікавляться мистецтвом. Він відмовляється визнати культурною жінкою особу, виведену ним у повісті “Прогулянка із задоволенням і не без моралі” під ім’ям кузини, саме тому, що в ній не видно ніяких слідів освіти. Її міркування характеризуються порожнечою, її розмови про літературу – не що інше, як базікання.

Основні настанови Шевченка в питанні жіночої освіти накреслені в його творах. Він обстоює серйозну розумову освіту жінок, висловлюється проти однобічного розвитку у дівчат безплідної мрійливості, вимагає для них реальних знань, трудових умінь і навичок, знання життя і людей, наполягаючи при цьому на їх правильному естетичному вихованні. Шевченко засуджує таке виховання, коли дівчину перетворюють на іграшку, для якої “дзеркало стало єдиним супутником її жалюгідного самотнього життя”. Автор звинувачує насамперед батьків, які часто псують свою гарну від природи дочку, не дбають про добру серйозну освіту її, і з моральної пустоти виростає, за словами Шевченка, бездушна лялька, автомат, гіпсова фігура, амфібія.

Переважає більшість героїнь, про яких ідеться з симпатією в повістях Шевченка, – або освічені, або навчаються грамоти й читають книжки. Читають, скажімо, Катруся в “Княгині”, Варочка в “Капітанші”, вчиться читати дівчина Паша у повісті “Художник”. Читання книжок взагалі стає важливим ціннісним критерієм і для самого Шевченка.

Через роки, через усю творчість проніс Т. Г. Шевченко у своєму серці біль родинних трагедій, розповідаючи про них у своїх поезіях. І якщо у перших його творах ми бачимо гармонійну родину в образі хати із садком, то пізніше цей образ здобуває значення не лише символу родинного гнізда, а й духовного дому, що його людина буде, як “рай”, який, зрештою, залишається у вічності. Цей “рай” і є омріяна поетом “сім’я вольна, нова”, про яку він говорив у своєму “Заповіті”. В цій сім’ї братам треба обійнятися, тоді й “мати усміхнеться, заплакана мати. Благословить дітей своїх”. Немає сумніву, що мова йде про матір усього нашого роду.

Мотив катастрофи родинного / суспільного життя у Шевченковій поезії часто розгортається через образ жінки-жертви, як правило, матері (“Катерина”, “Сова”, “Відьма” та ін.), що провокує його архетипну проекцію на трагедію України як жертви зовнішньої наруги (“Сон”, “Великий льох” тощо) або внутрішньої зради (“Розрита могила”, “І мертвим, і живим, і ненародженим...”). Однак очевидним є пріоритет в образній системі його поезій образу матері порівняно з образом батька, що, як і поширений мотив інцесту, може бути пояснений кризою призму гендеру. В узагальненні специфіки концепту родини в поезіях Кобзаря В. Шевчук характеризує образи батька та матері в їх окремих семантичних аспектах так: батько – “носій і оберігач честі родини; творець родини”, а мати – “голова родини, виховує дітей, дбає про їхню моральність; оберігач родини” [10, с. 221]. Впливає висновок про рівноправність батька і матері як очільників родини, оберігачів її добробуту в уявленні Т. Шевченка. Однак навіть за критерієм частотності образ матері як осердя родини значно переважає образ батька. Так, у переважній більшості поем та балад митця – “Утоплена”, “Слепая”, “Сова”, “Русалка”, “Марія” тощо – моделюється родина з центральною материнською постаттю.

Взагалі, ідея превалювання жінки над чоловіком, пошана до неї суттєво вирізняє українців з-поміж їхніх сусідів – слов’ян і неслов’ян, що підтверджується Збручанським ідолом, археологічними даними, а також усім комплексом фольклорно-етнографічних матеріалів архаїчного походження. Календарна обрядовість, особливо весняного і літнього циклу, значно

обмежувала участь чоловіків у ритуальних дійствах, виконанні обрядових пісень. У сфері родинних стосунків жінці також належала першість. Так, головною фігурою українського традиційного весілля була мати нареченої (російського – батько). Кульмінація весілля – посад молодих – в українців відбувався в оселі молодої (в росіян – молодого). До слова, на Україні донька, наречена, жінка була наділена значно більшими правами, у тому числі правом вибирати партнера. Підсумовуючи, потрібно сказати, що така “жіночність” архаїчної культури сприяла розвитку ключових рис української релігійної обрядовості, а саме – становленню культу Богородиці, ідеалізації подружнього життя, обоженню сім’ї, звеличчуванню жінки-матері.

Список використаних джерел

1. *Барабаш Ю.* “...Людей і господа любить” (Любов як ментальна й поетична константа творчості Тараса Шевченка) / Юрій Барабаш // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / упорядник Н. Чамата. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 185–212.
2. *Гончар Ю.* Сердечний рай / Гендерні аспекти художнього світу Тараса Шевченка / Юлія Гончар. – Черкаси, 2009. – 184 с.
3. *Гончар Ю.* Творчість Тараса Шевченка у світлі гендерного аналізу / Юлія Гончар. – Збірник праць Всеукраїнської (37-ї) наукової конференції, Черкаси, 22–24 квітня 2009 року. – Черкаси, 2009. – С. 72–78.
4. *Грабович Г.* Шевченко як міфотворець: семантика символів у творчості поета / Григорій Грабович. – К.: Радянський письменник, 1991 – 212 с.
5. *Забужко О.* Жінка – автор у колоніальній культурі, або Знадоба до української міфології / Оксана Забужко. Хроніки від фортінбраса. Вибрана есеїстка 90-х років. – К.: Факт, 2001. – С. 152–192.
6. *Зборовська Н.* Код української літератури: проект психоісторії новітньої української літератури: монографія. – К.: Академвидав, 2006.
7. *Зборовська Н.* Феміністичні роздуми: на карнавалі мертвих поцілунків / Ніла Зборовська. – Львів: Літопис, 1999. – 336 с.
8. *Пахаренко В.* Начерк Шевченкової етики – Черкаси: Брама-України, 2007. – 208 с.
9. *Рильський М.* Твори в десяти томах. – Т. III. – К.: Наукова думка, 1956. – 255 с.
10. *Шевчук В.* Родина // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба та ін. – К.: Наукова думка, 2008. – С. 213–232.
11. *Шевченко Т.* Твори в п’яти томах. – К.: Дніпро, 1978–1979.

Владимир Кравец

ГЕНДЕРНАЯ И БРАЧНО-СЕМЕЙНАЯ ТЕМАТИКА В ТВОРЧЕСТВЕ

Т. Г. ШЕВЧЕНКО

Статья посвящена анализу сочинений великого Кобзаря, раскрывающих гендерные проблемы в любви, брачно-семейных отношениях, вопросы женского воспитания, подготовки женщины-матери, ее тяжелой судьбы в царской России, отношения к воспитанию детей в семье и женскому образованию.

Ключевые слова: гендер, любовь, женщина, брак, семья, женское образование, семейное воспитание, мать.

Volodymyr Kravets

GENDER AND MATRIMONIAL ASPECTS IN THE WORKS OF

T. H. SHEVCHENKO

The article deals with the analysis of the works of the great Kobzar, which disclose gender problems of love, family relations, questions of female education, preparation of a woman-mother, her difficult destiny in imperial Russia, reference to children upbringing in family and to female education.

Key words: gender, love, woman, marriage, family, female education, family education, mother.